

Je česká společnost „postmaterialistická“?

LADISLAV RABUŠIČ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Is Czech Society 'Post-materialist'?

Abstract: The main aim of this paper is to introduce Inglehart's way of measuring post-materialism. The paper does this in four parts. Firstly, it describes briefly the actual concept of 'post-materialism', secondly it shows how post-materialism is measured in social surveys and the proper indexes are computed. In the third part, it uses Czech(oslovak) survey data from WVS 1990 and EVS 1991 to show that Inglehart's twelve item battery does not work in the Czech(oslovak) environment. By means of Inglehart's original four-item battery it then describes the distribution and development of materialism and post-materialism in the Czech Republic from 1991 to 1999 using EVS 1991 and 1999 data, as well as the data from ISSP 1993. In the fourth part, the article presents some of the latest discussions between Inglehart and his opponents concerning the validity and reliability of the post-materialism index.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 1: 3-22)

1. Úvod

Dnes je to již třicet let, kdy americký politolog Ronald Inglehart [1971] poprvé vzrušil evropskou sociálně vědní veřejnost svou koncepcí „tiché revoluce“ a „postmaterialismu“. Na datech z výzkumu ve Velké Británii, Francii, Itálii, NSR, Belgii a Holandsku tehdy doložil, že mohutný rozmach ekonomik industriálních společností v poválečném období spolu s rozvojem demokratického politického systému umožňující postupnou transformaci industriálních společností ve společnosti postindustriální navodily svým socio-ekonomickým klimatem „společnosti hojnosti“ postupnou, leč zásadní změnu v lidských hodnotách a životních orientacích. Prvořadým cílem pro nově nastupující dospělé věkové kohorty narozené v 50. a 60. letech již podle Inglehartovy teze nebyly ekonomická prosperita a ekonomický růst a z nich vyplývající hmotné jistoty, jako tomu bylo v generacích předchozích. Tyto „materialistické hodnoty“, jak je nazývá, začaly být nahrazovány hodnotami „postmaterialistickými“: cílovou hodnotou se stala možnost svobodné sebe-realizace individua, participace na politických rozhodnutích, účast na správě věcí a kvalita života v kvalitním životním prostředí.

*) Tato stat' by nemohla vzniknout nebýt finanční podpory Grantové agentury ČR projektu č. 403/99/0326 *European Values Study – Česká republika 1999*. Díky patří také podpoře Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), v jehož badatelsky stimulujícím prostředí jsem měl možnost ve druhé polovině roku 1999 pracovat. Speciální dík patří Ronaldu Inglehartovi za to, že mně ze svého archivu poskytl český datový soubor z roku 1990, a také Loeku Halmanovi z Tilburgské univerzity za poskytnutí agregovaného souboru evropských dat z výzkumu EVS1990. V neposlední řadě patří velký dík Haně Librové za velmi cenné připomínky k celkovému ladění statě.

**) Veškerou korespondenci adresujte na: Doc. PhDr. Ladislav Rabušič, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail rabu@fss.muni.cz

Svou tezi zásadní hodnotové proměny od materialismu k postmaterialismu Inglehart detailně popsal v knize *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, kterou vydal v roce 1977 a poté v celé sérii článků [viz např. Inglehart 1981, 1985, 1988a, 1988b]. Jeho práce jsem shrnul na stránkách *Sociologického časopisu* v přehledové stati [viz Rabušic 1990].

K závěru o zásadní hodnotové proměně dospěli v průběhu 70. a 80. let i další badatelé zabývající se problematikou měnících se hodnot v postindustriálních společnostech [viz např. Rokeach¹ 1973, Laferty a Knutsen 1985, De Graaf a De Graaf 1988, Les-thaeghe a Surkyn 1988]. I oni ve svých pracích tvrdí, že život v současných postindustriálních společnostech dostal nový lidský rozměr, neboť lidé začali hledat nové významy. Smysl života se posunul a jeho ohniskem je rozvoj individua, potřeba sebereflexe, kreativity a také přesvědčení, že je třeba změnit manipulativní a neosobní aspekt života společnosti.

Od doby, kdy jsem svou stať o Inglehartově konceptu publikoval, uplynulo již deset let, během nichž tento autor rozhodně nezahálel. V roce 1990 vydal další knihu nazvanou *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, v níž dále rozvíjí téma postmaterialismu a hodnotových proměn [Inglehart 1990].

Systematickou akumulací dat z pravidelných komparativních hodnotových výzkumů v nejrůznějších částech světa si Inglehart postupně vytvořil obrovskou empirickou bázi,² kterou uspořádal, intepretoval a zobecnil nejdříve v řadě statí, aby z nich v roce 1997 publikoval další knihu, tentokrát pod názvem *Modernization and Postmodernization*. V ní se prostřednictvím empirických dat snaží doložit, že proces modernizace dospěl ve vyspělých společnostech k bodu obratu a začal se pohybovat po nové trajektorii, kterou nazývá „postmodernizací“. Její součástí, jak už ani u Ingleharta jinak nemůže být, jsou samozřejmě tvrzení o dalším nárůstu postmaterialismu.

Účelem této stati ovšem není sdělení o Inglehartových teoriích a generalizacích. Směřuje k jinému cíli, totiž k analýze jeho metodologických předpokladů a k rozboru instrumentu, s nímž proměnu od materialismu k postmaterialismu měří. V první části proto stať nejdříve vyloží Inglehartovu „technologii“, ve druhé na českých datech ukáže, zda tato metodologie funguje i v českém prostředí a zda se s jejím použitím dá dospět k závěru, že česká společnost je postmaterialistická či nikoliv, ve třetí části pak dá prostor určité metodologické skepsi.

2. Jak se měří postmaterialismus

Inglehartova koncepce vzbudila v odborné politologické i sociologické veřejnosti značnou pozornost. Jeho položky měřící postmaterialismus byly aplikovány v různých zemích a různými autory, což by mohlo indikovat, že to je nástroj, který je validní jak pro různé kultury, tak i pro různá ekonomická prostředí.

Způsob měření materialismu/postmaterialismu je poměrně jednoduchý. Zpočátku Inglehart používal tzv. čtyřpoložkovou baterii. Zní následovně:

¹) Američan Milton Rokeach je autorem uznávaného výzkumného instrumentu na měření hodnotových orientací, jenž je přejímán v mnoha zemích světa. Podrobnou informaci o této problematice přinesla Suchánková [1990].

²) Jeho empirická báze je dnes již skutečně úctyhodná: u některých hodnotových položek má časové řady z období 1970-1994, u desítek položek má komparativní data ze 43 zemí celého světa.

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A532: Hodně se dnes hovoří o tom, k jakým cílům by naše země měla směřovat v nejbližších deseti letech. Na tomto lístku jsou uvedeny některé z cílů, jimž by různí lidé dali přednost. Kdybyste si musel(a) vybrat, kterou ze snah na tomto lístku byste označil(a) za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A533: A který z cílů by byl druhý nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A532 (a)	A533 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Udržet pořádek ve státě	1	1
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	2	2
Bojovat proti růstu cen	3	3
Bránit svobodu projevu	4	4
Neví	9	9

Položky indikující materialistickou orientaci jsou „udržet pořádek ve státě“ a „bojovat proti růstu cen“, postmaterialistické indikátory jsou „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ a „bránit svobodu projevu“. Ten respondent, který vybral v prvním i druhém výběru položky materialistické, je označen za „materialistu“, ten kdo v prvním i druhém výběru zvolil položky postmaterialistické, je označen za „postmaterialistu“. Jakákoliv kombinace materialistické a postmaterialistické položky dává vznik „smíšenému“ typu. Výsledkem je ordinální stupnice: 1. materialista, 2. smíšený, 3. postmaterialista.

Tento způsob měření Inglehart později rozšířil na tzv. dvanáctipoložkovou baterii, která se ve výzkumech předkládá ve třech čtyřpoložkových sadách. Původní baterie je pochopitelně jednou z nich. Celý instrument má následující podobu:

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A530: Hodně se dnes hovoří o tom, k jakým cílům by naše země měla směřovat v nejbližších deseti letech. Na tomto lístku jsou uvedeny některé z cílů, jimž by různí lidé dali přednost. Kdybyste si musel(a) vybrat, kterou ze snah na tomto lístku byste označil(a) za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A531: A který z cílů by byl druhý nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A530 (a)	A531 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu	1	1
Zajistit spolehlivou obranu naší země	2	2
Dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště	3	3
Pokusit se zkráslit naše město a venkov	4	4
Neví	9	9

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A532: Kdybyste si měl(a) vybrat, kterou ze snah na tomto listku považujete za nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A533: A která by byla druhá nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A532 (a)	A533 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Udržet pořádek ve státě	1	1
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	2	2
Bojovat proti růstu cen	3	3
Bránit svobodu projevu	4	4
Neví	9	9

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. ...

A534: Zde je jiný seznam. Podle vašeho mínění, co je z něj nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)

A535: A co je druhé nejdůležitější?

(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A534 (a)	A535 (b)
	První výběr	Druhý výběr
Stabilní ekonomika	1	1
Směřování k humánnější, lidštější společnosti	2	2
Směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze	3	3
Boj proti kriminalitě	4	4
Neví	9	9

Materialistické položky v této baterii jsou: „dosáhnout vysoké úrovně ekonomického růstu“, „zajistit spolehlivou obranu naší země“, „udržet pořádek ve státě“, „bojovat proti růstu cen“, „stabilní ekonomika“, „boj proti kriminalitě“. Mají indikovat dva klástry: důraz na ekonomické jistoty („růst cen“, „ekonomický růst“ a „stabilní ekonomika“) a důraz na fyzické bezpečí („udržet pořádek“, „boj s kriminalitou“ a „obrana země“).

Postmaterialistické položky jsou: „dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště“, „pokusit se zkrášlit naše město a venkov“, „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“, „bránit svobodu projevu“, „směřování k humánnější, lidštější společnosti“, „směřování ke společnosti, ve které myšlenky mají větší hodnotu než peníze“. Vyjadřují estetické („zkrášlit města“), intelektuální („myšlenky větší hodnotu než peníze“, „svoboda projevu“) a sebeaktualizující prvky osobnosti: „dbát na to, aby lidé mohli více zasahovat do rozhodování v zaměstnání a v místě bydliště“ a „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ [viz Inglehart 1990: 132-134].

Aby z těchto položek mohl Inglehart vytvořit souhrnný ukazatel postmaterialismu, musel se nejprve přesvědčit, zdali je jeho baterie validní, to je zda se při statistické analýze položky umístí tak, jak by teoreticky měly: postmaterialistické na jednom pólu, materialistické na pólu druhém. Dobrým nástrojem pro tuto verifikaci je faktorová analýza,

metoda hlavních komponent. Aby ji mohl provést, musel jednotlivé položky rekódovat. Učinil tak následujícím způsobem. Každé položce, která byla vybrána v rámci jedné ze tří sad jako nejdůležitější, byla připsána hodnota „1“; té, která byla vybrána jako druhá nejdůležitější, hodnota „2“; hodnota „3“ pak vždy těm položkám, které jako důležité nebyly vybrány.³

Výsledky Inglehartových faktorových analýz jsou imponující. V každé západní zemi, v různých letech jakož i v agregovaných souborech z těchto zemí Inglehart vždy z faktorové analýzy získal první osu, která odpovídala materialisticko-postmaterialistické orientaci. Stabilitu položek testoval mimo jiné i na agregovaných datech z 15 západních zemí získaných v rámci tzv. World Value Survey (viz pozn. 7) v roce 1990. Výsledky, které uvádí tabulka 1, se opět shodovaly s předchozími analýzami.

Tabulka 1. Materialisticko-postmaterialistická dimenze v 15 západních zemích (Francie, Británie, SRN, Itálie, Nizozemí, Dánsko, Belgie, Irsko, Norsko, Švédsko, Finsko, Island, Kanada a USA). Faktorové zátěže jednotlivých položek na první ose metody hlavních komponent. Položky psané kurzívou jsou postmaterialistické, tučným písmem materialistické

<i>lidštější společnost</i>	0,60
<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,62
<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,50
<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,51
<i>svoboda projevu</i>	0,34
<i>zkrášlit města a venkov</i>	0,18
spolehlivá obrana země	-0,26
bojovat proti růstu cen	-0,28
bojovat proti zločinu	-0,39
udržet pořádek ve státě	-0,55
dosáhnout ekonomického růstu	-0,59
stabilní ekonomika	-0,63

Pramen: [Inglehart 1997: 112 (Table 4.1)]

Z tabulky je patrné, že položky baterie se seřadily na postmaterialisticko-materialistické ose. Jedinou výjimku, upozorňuje Inglehart, tvoří položka „zkrášlit město a venkov“, která má nízkou faktorovou zátěž. Z tohoto důvodu ji z celkového indexu vyčlenil a v dalších analýzách ji nepoužívá.

Způsob, jak s touto dvanáctipoložkovou baterií Inglehart pracuje, je ovšem poněkud zvláštní. Nepostupuje tak, jak by naznačovala logika původní čtyřpoložkové baterie, tedy že by vytvořil typologii materialistů a postmaterialistů analogicky k původnímu postupu, tj. že za materialistu by byl označen pouze ten, kdo konzistentně vybere materialistické položky ve všech třech sadách, a za postmaterialistu ten, kdo ve všech třech sadách vybere položky postmaterialistické.

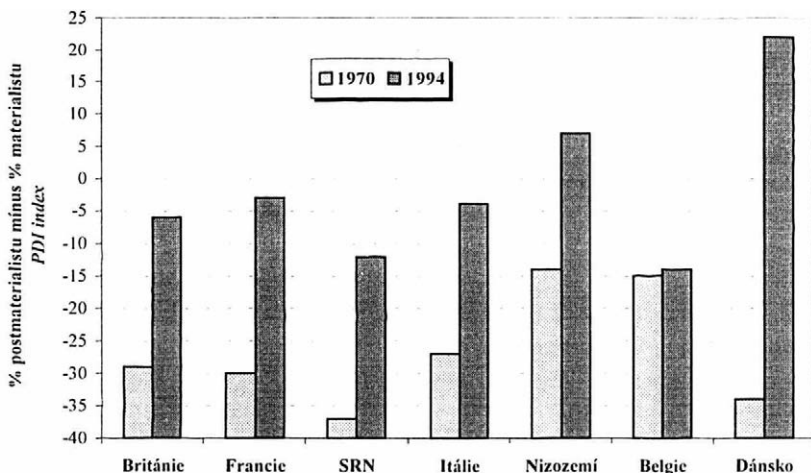
Místo toho Inglehart vytváří z dvanáctipoložkové baterie sumovaný index (*pm_index*), a to tím způsobem, že u každého respondenta načítá, kolik postmaterialistických

³) Syntax všech operací v jazyce SPSSPC+ pro vytváření postmaterialistických indexů případným zájemcům zašlu obratem.

položek zvolil. Vzhledem k tomu, že postmaterialistických položek má pět, nabývá tento index rozsahu v intervalu $<0; 5>$. Ten ještě dále kategorizuje tak, že ti, kdo nevybrali žádnou postmaterialistickou položku, jsou označeni jako slabí postmaterialisté, ti, kdo v součtovém indexu zvolili tři a více postmaterialistických položek, jsou označeni jako silní postmaterialisté. Tato dichotomie mu pak slouží k vytvoření „indexu postmaterialismu“, který vzniká jako rozdíl mezi procentuálním podílem silných a slabých postmaterialistů. Důvod, proč se pro tento *de facto* inkonzistentní způsob vytváření souhrnného indexu postmaterialismu Inglehart rozhodl, v žádné ze svých publikací, pokud je mi známo, nevysvětlil.⁴

To ovšem ještě není konečný způsob, jak Inglehart prezentuje své výsledky v textech, které produkuje. Když pracuje s daty, které vznikly agregací z různých zemí, uvádí při srovnávání jednotlivých zemí často tzv. „index procentuálních rozdílů“ PDI (*Percentage Difference Index*), který vypočítává jako rozdíl mezi podílem postmaterialistů a materialistů v původní čtyřpoložkové baterii. Jeho typický výstup uvádí obrázek 1. Při čtení tohoto grafu si uvědomme, že pokud se sloupce grafu pohybují v záporných hodnotách, znamená to, že postmaterialistů je méně než materialistů. Je-li sloupec grafu na nule, pak je podíl obou hodnotových typů v dané zemi vyrovnaný. Teprve v případě, že sloupce dosahují kladných hodnot osy Y, je podíl postmaterialistů v populaci dané země více než materialistů.

Obrázek 1. Posun k postmaterialismu v některých západoevropských zemích v letech 1970–1994 (původní čtyřpoložková baterie)

Pramen: [Inglehart 1997: 140].

Pro Ingleharta jsou zmenšující se rozdíly mezi podílem postmaterialistů a materialistů v případě Británie, Francie, SRN a Itálie a narůstající podíl postmaterialistů v případě Nizozemí a Dánska klíčovým ukazatelem posunu od materialismu k postmaterialismu.

⁴) Na můj přímý dotaz sdělil: „Rozhodl jsem se tak proto, že jednoduchý součtový index intuitivně lépe sděluje smysl než některé jiné varianty: skóre 0 prostě znamená, že respondent nedal přednost žádné postmaterialistické položce, skóre 5 naopak vyjadřuje, že dal přednost všem pěti.“ (1999, elektronická komunikace).

Jistý problém s touto mírou spočívá v tom, jak upozorňují Clark, Dutt a Rapkin [1997], že zakrývá absolutní přírůstek či úbytek v procentech materialistů a postmaterialistů.⁵

3. „Postmaterialismus“ v České republice

Koncept hodnotového posunu a vzniku postmaterialistické orientace se trvale zabydlel v diskursu autorů píšících o sociální změně. Inglehartova baterie je opakovaně zařazována do sociálněvědních výzkumů, kde je navíc často kombinována s dalšími technikami umožňujícími měřit hodnotové preference. Tak například Calista [1984] použil Rokeachovu škálu RSV pro zachycení materialistické a postmaterialistické dimenze. Lafferty s Knutsenem [1985] zase kombinují Inglehartovu škálu se škálou demokratických hodnot a s tzv. personálním postmaterialismem. De Graaf a De Graaf [1988] spojili ve svém výzkumu životního stylu postmaterialistickou škálu Inglehartovu s Bourdieuovou koncepcí kulturního kapitálu. V jiných pracích byla Inglehartova škála použita k analýze environmentálních postojů, viz např. Rohrschneider [1988]. Škála postmaterialismu se objevila také v rámci výzkumného programu ISSP⁶ v roce 1993, kdy se zkoumala problematika environmentalismu [k tomu viz Dalton a Rohrschneider 1998]. Byla také součástí mezinárodního výzkumného programu FFS (*Family and Fertility Survey*), který se uskutečnil v dvaceti evropských zemích a USA v průběhu 90. let, a zapomenout nesmíme ani na výzkumy Eurobarometru, který se koná v evropských zemích každý druhý rok a v nichž se původní čtyřpoložková Inglehartova baterie objevuje pravidelně od poloviny 70. let. V tomto ohledu platí naprosto přesně slova Laffertyho s Knutsenem [1985], kteří již v polovině 80. let trefně poznamenali:

„Literatura je v této oblasti již natolik rozsáhlá, že téměř konstituuje samostatnou disciplínu – postmaterialistické studie. Neexistují zatím žádné známky toho, že by tento problém ztratil svou široce rozšířenou komparativní přitažlivost“ [ibid.: 411].

Inglehartovský postmaterialismus byl u nás poprvé měřen na reprezentativním souboru československé populace v roce 1990 v rámci světového komparativního výzkumného programu WVS1990.⁷ O rok později byl zjišťován znovu, tentokrát v rámci evropského výzkumného programu EVS1991.⁸ V obou případech byla použita plná dvanáctipoložko-

⁵) Představme si např. následující hypotetickou situaci: v zemi *X* je v roce 1985 40 % postmaterialistů a 30 % materialistů. *PDI index* bude mít hodnotu $40 - 30 = +10$. V roce 1990 se v obou skupinách počty sníží, a to tak, že postmaterialistů bude 35 %, materialistů 20 %. *PDI index* bude $35 - 20 = +15$, takže ve srovnání s rokem 1985 zaznamenáme zvýšení hodnoty indexu. Jak uvádějí Clark, Dutt a Rapkin [1997], mezi lety 1976 a 1992 našli v datech z osmi západních zemí celkem 26 % případů, kdy *PDI index* naznačuje zvýšení nebo snížení počtu materialistů či postmaterialistů, zatímco ve skutečnosti došlo k opaku.

⁶) ISSP (*International Social Survey Program*) je sdružení 31 zemí, které od roku 1985 provádějí komparativní sociálněvědní výzkumy. Česká republika je členem ISSP a na jeho aktivity se napojila v roce 1992. Data z výzkumů ISSP mohou zájemci nalézt na internetové adrese <http://archiv.soc.cas.cz>.

⁷) WVS (*World Value Survey*) je aktivita, kterou zorganizoval Inglehart, jenž navázal na výzkum EVS1981. V roce 1990 provedl samostatné kolo WVS, které proběhlo i na území ČR, kde data tehdy sesbírала AISA ($N = 1\,396$). Výsledky projektu WVS1990-1991 lze nalézt v publikaci Inglehart, Basanez a Moreno [1998], kde jsou na pěti stech stranách tabelovány všechny položky dotazníku ze všech 43 zemí tříděné podle pohlaví, věkových skupin, vzdělání, příjmu, politické afinity a postmaterialismu.

⁸) EVS (*European Values Study*) je longitudinální mezinárodní výzkum hodnotových orientací.

Tabulka 2. Materialisticko-postmaterialistická dimenze v Československu v roce 1990 (WVS soubor), v Československu v roce 1991 a v ČR v roce 1991 (EVS soubor)

Faktorové zátěže jednotlivých položek na první ose metody hlavních komponent. Položky a faktorové zátěže psané kurzívou jsou postmaterialistické, tučným písmem materialistické.

Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČSFR 1990	Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČSFR 1991	Pořadí a orientace položek podle faktorových zátěží	ČR 1991
<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,58	<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,58	<i>více zasahovat do rozhodování na pracovišti</i>	0,49
<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,40	<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,40	bojovat proti zločinu	0,44
bojovat proti zločinu	0,38	<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,38	bojovat proti růstu cen	0,37
		<i>lidštější společnost</i>	0,29	<i>myšlenky mají větší hodnotu než peníze</i>	0,28
				spolehlivá obrana země	0,27
<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,23	bojovat proti růstu cen	0,24	<i>více hovořit do vládních rozhodnutí</i>	0,25
<i>zkrášlit města a venkov</i>	0,23				
bojovat proti růstu cen	0,20	bojovat proti zločinu	0,17		
		spolehlivá obrana země	0,15	<i>lidštější společnost</i>	0,10
<i>lidštější společnost</i>	0,06				
spolehlivá obrana země	0,03	<i>zkrášlit města a venkov</i>	-0,03	<i>zkrášlit města a venkov</i>	-0,05
<i>svoboda projevu</i>	-0,13	<i>svoboda projevu</i>	-0,12	<i>svoboda projevu</i>	-0,22
udržet pořádek ve státě	-0,32	udržet pořádek ve státě	-0,51	udržet pořádek ve státě	-0,40
stabilní ekonomika	-0,73	stabilní ekonomika	-0,69	stabilní ekonomika	-0,68
dosáhnout ekonomického růstu	-0,82	dosáhnout ekonomického růstu	-0,69	dosáhnout ekonomického růstu	-0,78
Podíl variance vysvětlené 1. faktorem (v %)	18		17		17

Prameny: WVS 1990 – datový soubor, EVS 1991 – datový soubor.

vá baterie. Podívejme se nejdříve, zda česká populace ve svých odpovědích na Inglehartovu baterii reagovala tak, jak měla, tedy tak, že první faktor získaný extrakcí z faktorové analýzy, metody hlavních komponent, je postmaterialisticko-materialisticky polarizován. Výsledky výpočtů jsou uvedeny v tabulce 2 a pro srovnání naší situace se západní Evropou je třeba tuto tabulku porovnat s tabulkou 1.

Tabulka uvádí výsledky faktorové analýzy jak pro celé Československo v letech 1990-1991, tak pro českou společnost v roce 1991. Analogickou faktorovou analýzu z dat z roku 1999 bohužel nemohu nabídnout, neboť v tomto roce byla v rámci EVS výzkumu použita ve všech zúčastněných zemích pouze krátká, původní čtyřpoložková baterie. Novější informace o dvanáctipolžkové baterii však v České republice existuje. Na konci roku 1997 totiž provedl Český statistický úřad ve spolupráci s Ministerstvem zdravotnictví a agenturou Sofres-Factum výzkum v rámci již zmíněného mezinárodního projektu *Family and Fertility Survey* (FFS). Součástí dotazníku byla také Inglehartova dvanáctipolžková baterie. Je velká škoda, že pracovníci ČSÚ, kteří česká data zpracovávali, nevěděli, jakým způsobem s Inglehartovou škálou nakládat. Při publikaci výsledků z tohoto šetření zacházejí s jednotlivými položkami baterie jako se samostatnými otázkami, takže sdělená informace je z hlediska ingelehartovského postupu nepoužitelná [viz Čáková 1999]. Jen pro zajímavost, srovnání demografických jevů a postojů z hlediska právě postmaterialismu se jeví pro mnohé demografy jako klíčové pro pochopení současných populačních změn [viz např. Van de Kaa 1998].

Z výsledků uvedených v tabulce 2 je patrné, že ani v Československu, ale ani v České republice dvanáctipolžková Inglehartova baterie nefungovala úplně tak, jak měla. Z materialistických indikátorů se chovaly „správně“ jen tři: „udržet pořádek ve státě“, „stabilní ekonomika“, „dosáhnout ekonomického růstu“, z postmaterialistických indikátorů fungovaly v ČSFR v roce 1991 téměř všechny, vyjma „svobody projevu“, v roce 1990 navíc kromě „svobody projevu“ to byla ještě i „lidštější společnost“. Podíl variance vysvětlené tímto faktorem není vysoký, ale ani Inglehartovy faktorové analýzy nejsou o nic úspěšnější a dosahují podílu na úrovni 17-23 % [viz např. Inglehart 1990: 136].

Tyto výsledky jasně ukazují, že z hlediska měření počtu materialistů a postmaterialistů není možné v datech WVS a EVS z let 1990 a 1991 pracovat s dvanáctipolžkovou baterií. Jejich rozložení tak musíme hledat v původní čtyřpoložkové baterii. Podívejme se z tohoto hlediska nejdříve na vývoj postmaterialismu v rámci celého tehdejšího Československa. Analýza dat z let 1990 a 1991 přinesla tyto výsledky (viz tabulku 3).

Tabulka 3. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČSFR v letech 1990 a 1991, čtyřpoložková baterie (v procentech)

Typ	ČSFR 1990	ČSFR 1991
Materialisté	26	33
Smíšení	63	62
Postmaterialisté	11	6
Celkem	100	100

Pramen: WVS 1990, EVS 1991.

V roce 1990 byl v ČSFR podle dat WVS podíl postmaterialistů 11 %, což nás tehdy spolu s Jižní Koreou a Islandem řadilo v rámci 43 zemí světa, které se WVS zúčastnily, na 25.-

27. místo. Největší podíl postmaterialistů byl zaznamenán v Nizozemí (36 %), dále ve Finsku (29 %), v tehdejší SRN (28 %), v Kanadě (26 %), Rakousku a Francii (25 %) atd. Za námi se umístily mimo jiné Norsko, Polsko a Japonsko s 10 % postmaterialistů, dále Bulharsko a Litevsko (9 %) atd. [Inglehart, Basanez a Moreno 1998: 466]. O rok později se ovšem podíl postmaterialistů u nás snížil na 6 % a podíl materialistů se zvýšil z původních 26 % na 33 %. Podíl smíšeného typu zůstal zachován, což znamená, že podle zaznamenaných odpovědí respondentů došlo v Československu od srpna 1990 do září 1991 k přesunu postmaterialistů mezi materialisty. Zjištěný pětiprocentní rozdíl v případě postmaterialistů a sedmiprocentní v případě materialistů je ve velkých výběrových souborech, v nichž je poměrně úzký interval spolehlivosti, rozdílem, který již jde mimo výběrovou chybu, takže stojí za to se nad ním zamyslet.

To, že se zvýšil podíl materialistů, znamená, že se zvýšil podíl respondentů, kteří v roce 1991 častěji než v roce 1990 vybrali v první a poté i ve druhé volbě položky „udržet pořádek ve státě“ a „bojovat proti růstu cen“. A to, že se snížil podíl postmaterialistů, znamená, že méně respondentů volilo v první a pak ve i druhé volbě položky „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ a „bránit svobodu projevu“. Tabulka 4 tyto údaje potvrzuje.

Tabulka 4. Frekvence volby jednotlivých položek Inglehartovy baterie v ČSFR v roce 1990 a 1991 (v % případů, kolikrát byla daná položka vybrána v první nebo druhé volbě)

Položky	Frekvence výběru	
	1990	1991
Udržet pořádek ve státě	69	75
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	55	42
Bojovat proti růstu cen	46	50
Bránit svobodu projevu	29	27

Pramen: WVS 1990, EVS 1991.

Proč došlo k těmto posunům? Nabízím následující vysvětlení. V roce 1991 se naplno rozběhla transformace československé společnosti, od revoluce uplynul již určitý čas a mnozí lidé začali mít pocit, že hranice svobody byla otevřena přespříliš. Proto ve svých odpovědích na Inglehartovu baterii volali v roce 1991 častěji než v roce 1990 po tom, aby byl ve státě udržován pořádek. V témž roce byla 1. ledna 1991 spuštěna cenová liberalizace, která okamžitě zvýšila ceny zboží a služeb a spustila inflaci, která v dřívějším „socialistickém“ režimu neměla obdoby. Její míra se tehdy vyšplhala až na 58 %. Jelikož sběr dat, která zde analyzujeme, probíhal v září 1991, československá populace již tento inflační vliv pocítila a při odpovědích na Inglehartovu baterii mohla být tímto faktem natolik ovlivněna, že volila poněkud častěji položku „bojovat proti růstu cen“.

Toto „inflační vysvětlení“ je plně v souladu s argumentací, kterou používá Inglehart, když interpretuje poměrně univerzální krátkodobý pokles v podílu postmaterialistů v západní Evropě v období ekonomické recese jak v polovině 70. let, tak i posléze na počátku let 80. Inglehart totiž tvrdí, že ekonomická nejistota v době dotazování hraje svou roli – a jelikož vysoká inflace způsobuje, že se lidé cítí ekonomicky méně jistí, přiklání se více k materialistickým hodnotám. Celkově ovšem, jak Inglehart ve svých pracích na argumentech dokazuje, tento efekt doby (tzv. *period effect*) nepřebíjí vliv jeho hypotézy socializace, tedy to, že mladší věkové kohorty budou z důvodů ekonomické jistoty ve

svých formativních letech i v obdobích ekonomicky obtížnějších více postmaterialistické než kohorty starší [viz např. Inglehart 1997].⁹

Co se týče položek postmaterialistických, položku „bránit svobodu projevu“ volil v obou letech přibližně stejný podíl respondentů. Její poměrně nízká popularita byla jistě způsobena tím, že československá veřejnost se na počátku 90. let domnívala, že svobodě projevu u nás již nic nebrání a že jí všichni máme dostatek. Výrazné snížení obliby položky „dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí“ v roce 1991 oproti roku 1990 bylo pravděpodobně způsobeno tím, že zatímco v roce 1990 veřejnost přímo hořela touhou, aby se po letech komunistické nadvlády mohla značně podílet na řízení společnosti, v roce 1991, rok po prvních postkomunistických svobodných volbách, již asi měla pocít, že tento cíl je naplněn.¹⁰

Údaje o postmaterialismu byly v české populaci zjišťovány, pokud je mi známo, zatím čtyřikrát. V roce 1991 (EVS91), v roce 1993 (výzkum ISSP93), v roce 1997 v již zmíněném výzkumu *Family and Fertility Survey* (tato data vlastní ČSÚ) a konečně v roce 1999 (EVS99). Jak indikují data v tabulce 5, zdá se, že v české společnosti došlo v průběhu 90. let z hlediska hodnotových preferencí měřených Inglehartovou baterií k jisté dematerializaci, neboť podíl materialistů se v průběhu uplynulých devíti let snížil z 31 % v roce 1991 a 1993 na 24 % v roce 1999. Současné snad lze hovořit i o náznaku trendu k určité postmaterializaci, byť procentuální rozdíly v počtech postmaterialistů mezi lety 1991 a 1993-1999 (6 % : 9 %) nejsou velké a pohybují se na hranici výběrové chyby.

Tabulka 5. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČR v roce 1991 a 1999

Typ	ČR 1991	ČR 1993	ČR 1999
Materialisté	31	31	24
Smíšení	64	61	67
Postmaterialisté	6	9	9
Celkem	100	100	100

Pramen: EVS 1991, ISSP 1993, EVS 1999.

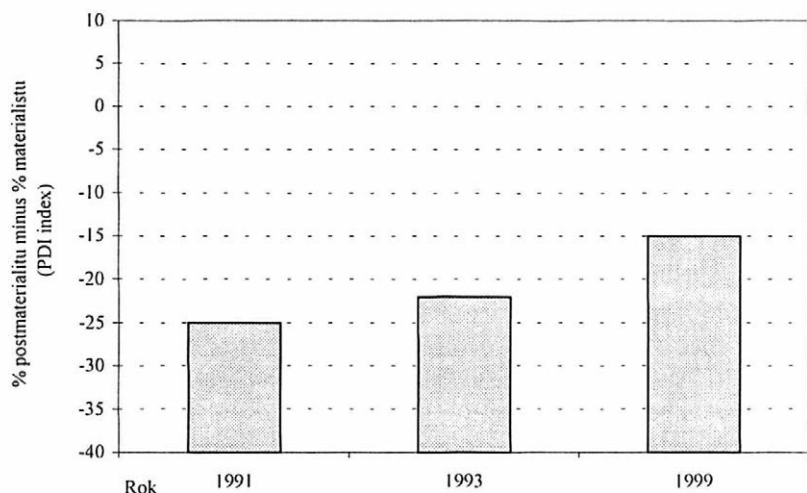
Pro srovnání si uved'me, že v roce 1993 bylo podle dat ISSP1993 v Německu 23 % postmaterialistů, v Nizozemí 16 %, v Itálii a Irsku 13 %, v Británii a Španělsku 12 %. Materialistů pak bylo v Německu 21 %, v Nizozemí 23 %, v Itálii 25 %, v Irsku a Británii 26 % a Španělsku 31 % [Dalton a Rohrschneider 1998: 107].

Vyjádríme-li vývoj českého trendu prostřednictvím vztahu mezi podíly materialistů a postmaterialistů, jak činí Inglehart ve svém PDI indexu, dostaneme poněkud jiný příběh, jak naznačuje obrázek 2. Z tohoto hlediska je proces postmaterializace zřetelnější.

⁹) V Inglehartově teorii je „hypotéza socializace“ klíčovým faktorem. Říká, že mezi aktuální socioekonomickou úrovní a hodnotovými preferencemi individua neexistuje přímý vztah. Hodnotový systém totiž vzniká v průběhu socializace individua, takže pro vytváření hodnotových preferencí je podle Ingleharta rozhodující socioekonomická úroveň právě v době socializace.

¹⁰) Hana Librová (1999, osobní komunikace) nabízí jiné vysvětlení. Domnívá se, že změřené československé a české verbalizované postoje mohly být do značné míry ovlivněny posunem v politické rétorice a v rétorice sdělovacích prostředků, což se v demokraticky nezkušené společnosti nemohlo neprojevit. Jako anekdotický příklad uvádí fakt, že v roce 1992 v jejím výzkumu dobrovolné skromnosti i lidé, které bylo možné označit za dobrovolně skromné, nelogicky deklarovali, že řešením všeho je volný trh.

Obrázek 2. Vývoj postmaterialismu v ČR 1991-1999
PDI index (podíl postmaterialistů mínus podíl materialistů)

Podle Inglehartovy teorie je důležitým třídícím kritériem věk. V souladu s jeho tvrzeními bychom proto měli nalézat rozdílné podíly materialistů a postmaterialistů v různých věkových skupinách. Tabulka 6 dokladuje, že tomu tak v české společnosti v průběhu 90. let skutečně bylo. Kohortní rozdíl v počtech materialistů a postmaterialistů je zřetelný.

Tabulka 6. Podíly materialistů a postmaterialistů v ČR v roce 1991 a 1999 podle věkových skupin

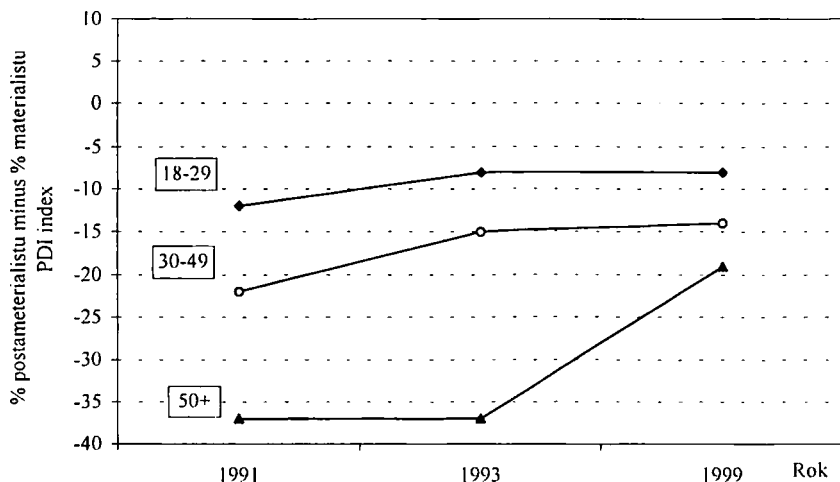
	Materialisté	Smíšení	Postmaterialisté	Celkem
<i>ČR 1991</i>				
18-29	20	73	8	100
30-49	28	66	6	100
50+	40	57	3	100
<i>ČR 1993</i>				
18-29	20	67	12	100
30-49	25	65	10	100
50+	44	50	5	100
<i>ČR 1999</i>				
18-29	21	66	13	100
30-49	23	68	9	100
50+	27	65	8	100

Pramen: EVS 1991, ISSP 1993, EVS 1999.

Se zvyšujícím se věkem narůstal ve všech sledovaných obdobích počet materialistů a naopak v nejmladších věkových skupinách zaznamenáváme nejvyšší podíly postmaterialistů. Rozdíl v podílech postmaterialistů mezi nejmladší generací v roce 1991 (8 %) a 1999 (13 %) je již mimo rámec výběrové chyby. Za zaznamenání stojí skutečnost, že po roce 1993 se podstatně snížil počet materialistů v nejstarší věkové skupině. Je to kohorta zrozená v období 1918-1949 a podle Inglehartovy teorie by vzhledem k tomu, že vyrůstala v období ekonomické nejistoty, měla zůstat přibližně stejně materialistická po celý

život. Na proměně tohoto postoje tak lze opět dokumentovat již výše zmíněný „efekt doby“, to je vliv měnících se ekonomických a politických podmínek.

Obrázek 3. Vývoj postmaterialismu v ČR 1991-1999
PDI index (podíl postmaterialistů mínus podíl materialistů) podle věkových skupin, čtyřpoložková baterie

Použijeme-li k vyjádření vývoje materialisticko-postmaterialistické orientace index PDI (viz obr. 3), zjistíme, že z hlediska procentuálního rozdílu mezi postmaterialisty a materialisty došlo ve všech třech kohortách ke zmenšení rozdílu, přičemž největší pohyb ve výši PDI indexu, který je ovšem dán především úbytkem materialismu a nikoliv podstatným navýšením postmaterialismu, nastal ve věkové skupině padesátiletých a starších.

Předcházející analýzy nás nyní opravňují k odpovědi na otázku položenou v názvu této statě. Z hlediska použitého nástroje, to je z hlediska Inglehartovy baterie postmaterialismu, je možno konstatovat, že v průběhu 90. let došlo ve vývoji české společnosti k posunu hodnotových preferencí způsobem, který lze označit za trend ke snížení materialistických postojů a k jistému příklonu k postojům postmaterialistickým. Zřetelný je tento příklon především v nejmladší dospělé populaci ve věku 18-29 let.

Dříve, než toto konstatování přijmeme jako fakt, se zamysleme s několika zahraničními autory nad tím, s jakými problémy bychom se měli v interpretaci tohoto způsobu měření vypořádat a položíme si základní otázku, co vlastně Inglehartova baterie měří.

4. Inglehart a jeho kritici

Inglehartova metodologie jakož i jeho závěry od samého počátku provokují nové a nové autory buď k nadšené replikaci, nebo k vážným námitkám. Celkově je ovšem kritika poměrně častá. Mnozí z oponujících autorů [viz např. Flanagan 1982, Bean a Papadakis 1994] poukazovali např. na to, že respondenti jsou při odpovědích na Inglehartovu baterii nuceni k výběru položek a jejich seřazování (tzv. *ranking*), místo aby každé, jak bývá zvykem, přiřadili určitý počet nabízených bodů, podle důležitosti, kterou té které položce přisuzují (tzv. *rating*). Inglehart se brání tím, že např. Van Deth [1983], který byl původně značně kritický k celému konceptu, ve svém výzkumu na holandské populaci použil

jak „bodování“, tak „seřazování“, dospěl prakticky ke stejnému výsledku: v obou případech nejen faktorová analýza, ale i multidimenzionální škálování jasně rozpoznaly materialisticko-postmaterialistickou dimenzi. Hellevik [1994] je také jednoznačným zastáncem toho, že seřazování položek je třeba v těchto typech výzkumů dávat přednost před bodováním. Říká totiž, že bodování vyjadřuje míru absolutního souhlasu s položkami, zatímco jejich seřazování odhaluje respondentovy priority mezi položkami. A jsou to právě tyto priority, které nás eminentně zajímají.

Jiní oponenti se domnívají, že Inglehartova baterie spíše měří celkové žádoucí sociální klima než skutečné osobní postoje. Tento názor u nás zastává např. Hana Librová. Vyjadřuje pochybnosti, zda mnohé z položek ingelehartovské baterie nepodléhají při dotazovací technice mocným autostylizacím. Domnívá se např., že člověk, který žije v klimatu evropské kultury, má značný sklon souhlasit, že „myšlenky mají větší hodnotu než peníze“. Librová nicméně připouští, že Inglehartovy poznatky nejsou tak úplně bez významu:

„Dokazují přinejmenším, že ve společnosti *existuje právě sociální norma* stranící ‚postmaterialistické orientaci‘, což je nepochybně sociologicky zajímavý a ekologicky významný poznatek; lidé si *přejí* žít jinými než materiálními hodnotami“ [Librová 1997: 53].

Podobně Lafferty s Knutsenem [1985] říkají, že tato baterie měří něco jako „veřejný postmaterialismus“, neboli hodnotové preference z hlediska celkového sociálního a ekonomicko-politického kontextu. Proto doporučují konfrontovat ji s výsledky měření tzv. „personálního postmaterialismu“, tedy s nástrojem, který sami vyvinuli.

Jiný kadlub kritiky se týká stěžejní Inglehartovy teze o zásadním vlivu ekonomických podmínek v době socializace respondenta na hodnotový systém. Výrazné slovo zde pronesl např. Trump [1991] a především Duch s Taylorem [1993], kteří analyzovali data z Eurobarometru za posledních třicet let. Dospěli k závěru, že ekonomické jistoty v době dospívání nemají žádný signifikantní dopad na postmaterialistické hodnoty v pozdějším věku. Jediným relevantním účinkem ekonomiky na hodnotové preference je podle nich ekonomická situace v době, kdy probíhá dotazování respondentů. Tvrdí navíc, že jeví-li se mladá generace postmaterialističtější než generace starší, je to způsobeno vyšší úrovní jejich vzdělání. Inglehart tuto kritiku v polemické statí napsanou s Abramsonem¹¹ [Abramson a Inglehart 1994] odmítá především s poukazem na metodologické nedostatky analýzy.

V podobném duchu, ale s jiným akcentem, se nese velmi závažná kritika z pera Clarka et al. [1999]. I tito autoři vycházejí z toho, že na odpovědi respondentů má vliv soudobá ekonomická situace. Proto tvrdí, že položka „bojovat proti růstu cen“ měla smysl v 70. a na počátku 80. let, kdy se západní země potýkaly s relativně vysokou mírou inflace. Později ale přestala být inflace v západních ekonomikách problémem a byla vystřídána nezaměstnaností. Vzhledem k tomu, že Inglehartova baterie problém nezaměstnanosti nenabízí, volí respondenti *de facto* jen ze tří položek místo ze čtyř. Tím, že materialistickou položku „boj proti růstu cen“ z důvodů její neaktuálnosti respondenti často opomíjejí, nemohou být vzhledem k formátu dotazu a způsobu zpracování označeni za čisté materialisty. Tento mechanismus proto způsobuje, píší Clark et al., že v datech narůstá počet postmaterialistů. Z čehož vyplývá, zdůrazňují, že:

¹¹) Paul R. Abramson je častým Inglehartovým spoluautorem. Kromě řady statí spolu také vydali knihu *Value Change in Global Perspective* [Abramson a Inglehart 1995].

„velká část evidence, která podporuje koncept hodnotového posunu v západních společnostech za poslední dvě desetiletí, je pouhým artefaktem, který vzniká jako interakce mezi měřicím nástrojem a ekonomickým kontextem, v němž je používán“ [ibid.: 638].

Velmi závažné kritické námitky proti Inglehartově metodologii přinesli Davis s Davenportem [1999], kteří si položili zásadní otázku o validitě postmaterialistického indexu, tedy zdali vskutku měří to, co měřit má. Validitu zkoumali oproti náhodnému modelu: (1) zda celkový vzorec, jak respondenti odpovídali v jednotlivých bateriích, se blíží náhodnému modelu – to je rozložení, kdy 16,7 % bude materialistů, 16,7 % postmaterialistů a 66,7 % smíšeného typu a (2) zda podmíněná pravděpodobnost volby druhé odpovědi, která je na stejné úrovni jako volba první (tedy např. materialistická), je vyšší než náhoda (0,33).¹² K testu použili americká data z devíti souborů sesbíraných v průběhu let 1972-1994. Zjistili, že u materialistů se v šesti souborech empirická distribuce lišila od náhodného modelu (to je byla vyšší 16,7 %), nejvíce ovšem v letech 1972, 1976 a 1980, kdy byla současně v USA relativně vysoká inflace. U postmaterialistů tato situace nastala jen ve třech z devíti případů. Tento výsledek interpretují Davis s Davenportem tak, že ačkoliv se Američané mohou postupně stávat méně materialističtí, neznamená to, že se současně stávají více postmaterialistickými. „Spíše to vypadá, že jejich priority jsou stále méně oddělitelné od náhodné volby odpovědi“ [ibid.: 652]. Co se týče pravděpodobnosti 0,33 pro volbu druhé odpovědi, u postmaterialistů byla pouze v jednom roce tato pravděpodobnost vyšší než náhodná, u materialistů ve třech letech. Na základě těchto výsledků dospívají k závěru, že „vzorec individuálních odpovědí na postmaterialisticko-materialistické otázky se signifikantně neodlišuje od toho, co lze očekávat od náhody [ibid.: 662-663].

Inglehart se takovýmto výtkám pochopitelně brání. Ve statí s Abramsonem [Abramson a Inglehart 1999] odmítá náhodný model Davise a Davenporta a tvrdí, že v situaci, kdy ne všechny položky jsou ve veřejnosti stejně populární, není možné tento předpoklad použít. Oba autoři pak ukazují, že např. v roce 1991 plných 54 % amerických respondentů zvolilo ekonomický růst jako svou nejvyšší prioritu, ale jen 5 % zkrášlení měst, což by mělo dokazovat, že odpovědi nejsou činěny náhodně. Odmítají také tezi o 0,33 pravděpodobnosti a naopak říkají, že má smysl ptát se, zda ti, kdo původně zvolili postmaterialistický cíl „A“, mají současně vyšší pravděpodobnost, že zvolí i postmaterialistický cíl „B“. Když pak přepočítají data Davise a Davenporta, ukazují, že tato situace skutečně nastává.

Co se týče reakcí na Clarka et al., Abramson s Inglehartem tvrdí, že základním předpokladem k přijetí nebo odmítnutí hypotézy o změně je nutnost mít dlouhodobé ča-

¹²) Co se týče náhodného modelu rozložení, v každé baterii je celkem dvanáct možných kombinací odpovědí (dvanáct proto, že v případě odpovědi na první otázku může respondent volit ze čtyř položek, v případě druhé odpovědi už pouze ze tří). Materialistický typ může vzniknout jenom jako kombinace dvou odpovědí, což z 12 možných je 16,7 %, stejně tak postmaterialistický typ (16,7 %). Smíšený typ vzniká jako kombinace 8 možných odpovědí z 12, tedy 66,7 %. Co se týče pravděpodobnosti volby takové druhé odpovědi, aby respondent byl zařazen buď mezi materialisty, nebo postmaterialisty, v případě první odpovědi existuje 0,50 pravděpodobnost, že člověk zvolí materialistickou nebo postmaterialistickou variantu, neboť mezi čtyřmi nabízenými položkami jsou dvě materialistické a dvě postmaterialistické. V případě druhé odpovědi je tato pravděpodobnost 0,33 – v druhé odpovědi totiž může volit jednu odpověď ze tří, takže pravděpodobnost je $1/3 = 0,33$.

sové řady. Zatímco Clark et al. provedli svůj test na datech z jednoho roku, Inglehartova reprezentativní data z mnoha zemí světa a časové řady za více než 25 let ukazují, že odpovědi se vyvíjely směrem, který Inglehart předpověděl v roce 1971. Oba autoři navíc tvrdí, že Clarkův et al. indikátor „vytvářet pracovní příležitosti“ není dobrým indikátorem hodnot. Inglehart s ním sám experimentoval již v roce 1970, kdy formuloval svou baterii, a odmítl jej, neboť zjistil, že materialisté, kteří mají tendenci být více ekonomicky nejistí, tuto položku často vybírají, protože případná nezaměstnanost je odsuzuje k chudobě. Avšak tuto položku volí i postmaterialisté, kteří jsou obecně vzdělanější a finančně zabezpečeni; volí ji však ne proto, že by měli vyšší pravděpodobnost stát se nezaměstnanými, ale z důvodů solidarity s méně privilegovanými.

Podstatnou námitku můžeme mít také proti způsobu, jímž Inglehart „vypočítává“ podíl postmaterialistů z dvanáctipoložkové baterie. Již jsme si ukázali, že v tvorbě postmaterialistického indexu není Inglehart konzistentní s postupem, který použil u baterie původní. Když jsem přepočítal data z evropského výzkumu hodnot z roku 1991, zjistil jsem, že konzistentní způsob tvorby indexu přináší výrazně odlišné výsledky. Ilustraci této skutečnosti přináší tabulka 7.

Tabulka 7. Podíly postmaterialistů vypočtené z dvanáctipoložkové baterie jednak prostřednictvím Inglehartova *pm_indexu* (Postmaterialismus I), jednak prostřednictvím konzistentního postupu (Postmaterialismus II) ve vybraných evropských zemích v letech 1990-1991 (řádková %)

Země	Postmaterialismus I (kategorizovaný <i>pm_index</i>)		Postmaterialismus II (konzistentní)*	
	nízký	vysoký	materialisté	postmaterialisté
Francie (1990)	8	92	2	3
Británie (1990)	15	85	2	3
SRN (1990)	12	88	1	5
Itálie (1990)	17	83	1	4
Nizozemí (1990)	6	94	0	5
Belgie (1990)	12	88	0	5
Dánsko (1990)	11	89	1	4
NDR (1990)	11	89	0	0
ČR (1991)	41	59	0	0
Slovensko (1991)	41	59	0	0
Maďarsko (1990)	69	31	0	0
Polsko (1990)	34	66	0	0

*) Dopočet do 100 % tvoří smíšený typ.

Pramen: EVS1990-91, agregovaný soubor ze všech zemí, vlastní výpočty.

Konzistentní způsob tvorby typologie by v podstatě zrušil její veškerou variabilitu, přesunul by všechny respondenty do smíšeného typu a čisté postmaterialistické postoje by *de facto* z Evropy vymizely (viz sloupec Postmaterialismus II v tabulce 7).

Nebylo účelem detailně reprodukovat nesčetné polemiky, které Inglehart a jeho kolegové vedou se svými oponenty ze všech částí světa, kteří se do nich z nejrůznějších úhlů permanentně střetávají. Cílem tohoto krátkého přehledu bylo ukázat, že navzdory nesčetným Inglehartovým publikacím i značné popularitě jeho tezí nejsou jeho výsledky přijímány jednoznačně. Mnozí totiž nedůvěřují výzkumnému nástroji. Zajímavé ovšem v tomto kontextu jistě je, že nikdo nezpochybnil validitu výsledků z toho důvodu, že celá

postmaterialistická argumentace je založena na datech získaných z dotazování. Jediná, kdo na tento problém opakovaně upozorňuje, je Librová:

„I laikovi je zřejmé, že pokud by Inglehartův výzkumný tým zvolil jinou poznávací metodu, opírající se o méně zprostředkované indikátory, např. přímé pozorování způsobu života lidí či analýzu objemu a skladby odpadů v domácnostech, získal by obraz podstatně odlišný a, dodejme, méně povzbudivý“ [Librová 1997: 53].

Poměrně značná je však i kritika substantivní, z nejnovějších studií jmenujme např. Brysonovou s Curticem [1998], kteří v evropských datech o postojích a hodnotách z průběhu 90. let nenašli příliš mnoho empirické evidence pro posun od „modernizace k postmodernizaci“, jak jej ve své monografii tematizuje Inglehart [1997].

5. Závěr

V této stati jsem se rozbořem Inglehartovy metodologie měření materialistických a postmaterialistických hodnot v populaci snažil více přiblížit tento koncept české sociologické obci. Současně jsem si položil otázku, do jaké míry můžeme, tak jak činí Inglehart o západních společnostech, hovořit o české populaci v termínech materialistických a postmaterialistických hodnotových orientací. Analýza českých sociologických výzkumů z počátku, poloviny a konce 90. let mě snad opravňuje ke konstatování, že tato postmaterialistická dimenze – pokud přijmeme Inglehartův způsob měření a tvorbu jeho typologie jako validní – je v české populaci přítomna, že má tendenci k nárůstu a že jejími nositeli jsou především nejmladší členové české dospělé populace. Otázka o validitě indikátoru je ovšem otázkou nezodpovězenou. Z tohoto důvodu je třeba všechny výsledky o postmaterialismu chápat jako užitečné indikátory určité hodnotové orientace, avšak ne pouze v jejich nominální hodnotě, tedy sociologicky nereflektovaně.

Nebylo cílem této statě učinit rozhodnutí, zda má smysl zkoumat postmaterialismus měřený ingelehartovským způsobem, či nikoliv. Z „postmaterialistických studií“ zatím vyplývá, že badatelé zabývající se hodnotovými proměnami ve svých výzkumech upouštějí od použití dvanáctipoložkové baterie postmaterialismu a uchylují se k původní baterii čtyřpoložkové. Data, která o postmaterialismu v Česku máme, potvrzují, že pokud se budeme snažit o sledování dalšího vývoje českého postmaterialistického trendu, měl by to být postup, kterého bychom měli používat i my. Při interpretaci současných i budoucích dat o postmaterialismu mějme ovšem neustále na paměti základní *dictum*, které platí v oblasti metodologie empirických sociálně vědních výzkumů založených na dotazování: „výpovědi o realitě ještě nemusejí být realitou samotnou“.

V oblasti výzkumu hodnotových orientací stojíme ovšem vždy před problémem, že hodnoty není možné pozorovat přímo, takže se musíme vždy uchýlit k zachycení jejich indikátorů. Jedním ze způsobů, jenž je v široké části mezinárodní sociologické komunity uznáván, je dedukovat hodnoty z postojů, které jsou měřeny v rámci dotazování prostřednictvím nejrůznějších škál. A Van Deth a Scarbrough [1995] poukazují na to, že se změnou postoje dochází také ke změně hodnotové. Upozorňují ale, že stejně tak přináší změna hodnotová současně i modifikaci postojů. Chceme-li proto sociologický výzkum vůbec provádět, musíme připustit, že odpovědi na standardizované otázky, které měří naše postoje, mohou být považovány za chování, v němž jsme ovlivňováni našimi vrozenými a získanými dispozicemi, jež formují naše hodnoty.

Nechť je tato jistá metodologická kontradikce, totiž že výpovědi o realitě nejsou realitou, avšak současně výpovědi jsou reflexí našich hodnot, jen dalším důkazem toho,

že vědecké poznání – a v sociálních vědách obzvláště – je svou povahou hypotetické, a tudíž permanentně otevřené falzifikaci a revizi.

LADISLAV RABUŠIC je docentem na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde učí kursy z metodologie sociálněvědních výzkumů a kursy o populačních aspektech života společnosti. Výzkumně se zabývá problematikou populačních studií, hodnotových proměn a sociologie populačního stárnutí. Publikuje pravidelně v Sociologickém časopise, Czech Sociological Review a Demografii, příležitostně i v zahraničních časopisech nebo zahraničních editovaných monografiích.

Literatura

- Abramson, P. R., R. Inglehart 1994. „Education, Security and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's ‚Postmaterialism and the Economic Condition‘.“ *American Journal of Political Science* 38: 797-814.
- Abramson, P. R., R. Inglehart 1995. *Value Change in Global Perspective*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Abramson, P. R., R. Inglehart 1999. „Measuring Postmaterialism.“ *American Political Science Review* 93: 665-677.
- Bean, C., E. Papadakis 1994. „Polarized Priorities or Flexible Alternatives? Dimensionality of in Inglehart's Materialism-Postmaterialism Scale.“ *International Journal of of Public Opinion Research* 6, no. 9: 264-288.
- Bryson, C., J. Curtice 1998. „The end of materialism?“ Pp. 125-148 in *British – and European – Social Attitudes*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, C. Bryson. Aldershot: Asgate.
- Calista, M. 1984. „Postmaterialism and value convergence: Value priorities of Japanese compared with their perceptions of American values.“ *Comparative Political Studies* 16: 525-555.
- Clark, H. D., A. Kornberg, C. McIntyre, P. Bauer-Kaase, M. Kaase 1999. „The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidence.“ *American Political Science Review* 93: 637-647.
- Clark, H. D., N. Dutt, J. Rapkin 1997. „Conversations in Context: The (Mis)Measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies.“ *Political Behavior* 19: 19-40.
- Čákiová, E. 1999. „Šetření rodiny a reprodukce.“ *Demografie* 41: 85-94.
- Davis, D. W., Ch. Davenport 1999. „Assesing the validity of the Postmaterialism Index.“ *American Political Science Review* 93: 649-664.
- Dalton, R., R. Rohrschneider 1998. „The greening of Europe.“ Pp. 101-123 in *British – and European – Social Attitudes*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, and C. Bryson. Aldershot: Asgate.
- De Graaf, N. D., P. M. De Graaf 1988. „Family Background, Postmaterialism and Life Style.“ *The Netherlands' Journal of Sociology* 24, No. 1, 17-32.
- Duch, R. M., M. A. Taylor 1993. „Postmaterialism and Economic Condition.“ *American Journal of Political Science* 37: 747-779.
- Ester, P., L. Halman, R. de Moor 1994. *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America (Second edition)*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Flanagan, S. 1982. „Changing Values in Advanced Industrial Societies.“ *Comparative Political Studies* 14: 403-444.
- Hellevik, O. 1994. „Postmaterialism as a Dimension of Cultural Change.“ *International Journal of Public Opinion Research* 6, no. 9: 292-295.

- Inglehart, R. 1971. „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies.“ *American Political Science Review* 65: 991-1017.
- Inglehart, R. 1981. „Post-Materialism in an Environment of Insecurity.“ *American Political Science Review* 75: 880-900.
- Inglehart, R. 1985. „Aggregate Stability and Individual-Level Flux in Mass Belief Systems: The Level of Analysis Paradox.“ *American Political Science Review* 79: 97-116.
- Inglehart, R. 1988a. „The Renaissance of Political Culture.“ *American Political Science Review* 82: 1203-1230.
- Inglehart, R. 1988b. „Cultural Change in Advanced Industrial Societies: Postmaterialist Values and Their Consequences.“ *International Review of Sociology* 29, No. 3: 77-99.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., M. Basanez, A. Moreno 1998. *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Lafferty, W. M., O. Knutsen 1985. „Postmaterialism in a Social Democratic State.“ *Comparative Political Studies* 17: 411-431.
- Lesthaeghe, R., J. Surkyn 1988. „Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change.“ *Population and Development Review* 14: 1-45
- Librová, H. 1997. *Pestří a zelení (kapitoly o dobrovolné skromnosti)*. Brno: Veronica a Duha.
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis* 26: 505-517.
- Rohrshneider, R. 1988. „Citizen attitudes toward environmental issues: Selfish or selfless?“ *Comparative Political Studies* 21: 347-367.
- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Suchánková, M. 1990. „O problémech konceptualizace hodnot v západní sociologii.“ *Sociologický časopis* 26: 526-536.
- Trump, T. M. 1991. „Value Formation and Postmaterialism: Inglehart's Theory of Value Change Reconsidered.“ *Comparative Political Studies* 24: 365-390.
- Van de Kaa, D. 1998. „Postmodern Fertility Preferences: from Changing value Orientation to New Behaviour.“ *Working Papers in Demography*. Canberra: The Australian National University.
- Van Deth, J. W. 1983. „Ranking the ratings. The case of materialist and postmaterialist value orientations.“ *Political Methodology* 9: 407-432.
- Van Deth, J. W., E. Scarbrough 1995. „The Concept of Values.“ Pp. 21-47 in *The Impact of Values*, ed. by J. W. Van Deth, E. Scarbrough. Oxford: Oxford University Press.

Summary

The paper is a kind of a sequel to the paper written by the same author in 1990, in which he introduced Ronald Inglehart's concept of the development of values from materialism to post-materialism in modern Western societies. In this current paper, Inglehart's way of measuring post-materialism is presented in four parts.

Firstly, the development of the post-materialism concept is described briefly and the main Inglehart books are mentioned. In its second part, the paper introduces Inglehart's original four-item battery for the measurement of materialism and post-materialism and the twelve-item one, and shows how the various indexes are computed.

In the third part, Czechoslovak survey data from the World Value Survey 1990 and Czechoslovak and Czech data from the European Values Study (EVS) 1991 are analysed. The analysis